

MÜTAREKE GÜNLERİNDE TEHCİR SUÇLARI PROBLEMİ VE ERZURUM'DAN BİR İTİRAZ

THE PROBLEMS OF DEPORTATION VIOLATIONS DURING THE ARMISTICE AND AN OBJECTION FROM ERZURUM

Yrd.Doç.Dr.İbrahim Ethem ATNUR*

1918 yılında dünyada savaşın artık sonuna gelindiğinin ortaya çıkması ve buna mukabil değişmeye başlayan siyasi hava, etkisini Osmanlı ülkesinde de gösterdi. Cephe şartlarının da değişimi sonucu Osmanlı Hükümeti, 1915 yılında tehcire tabi tutulanlar ile ilgili birtakım kararlar almaya başladı. İnisiyatif kendisinde idi ve hükümet tehcire tabi tutulanların tekrar eski bölgelerine dönüşü ile çalışmalar yapıyordu¹.

Yenilginin kaçınılmazlığı, Enver ve Talat Paşaların ülkeyi terki, Ahmet İzzet Paşa'nun iktidara gelmesi, azınlıklarla ilgili çalışmalar hususunda İtilaf devletlerinin ağırlığının hissedilmeye başlamasına yol açtı. İtilaf Devletleri'nin gözünde Türklerin savaş içindeki en büyük suçu, Rum ve Ermenileri tehcir etmesiydi. Onlar için bu büyük bir propaganda silahı olmaya devam ediyordu. Savaştan yenik çıkan Osmanlı Hükümeti'nin barış masasında uygun şartlar elde edebilmesi bu propagandanın giderilmesine bağlıydı. Nitekim Ahmet İzzet Paşa hükümeti de programında tehcirin Rum ve Ermenilere verdiği zararları gidermek maddesine büyük önem vermişti².

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Bkz.İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi" Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, **Atatürk Yolu** (Kasım 1994), Yıl:7, Cilt:4, Sayı:14, s.121-124.

² **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (MMZC) 19 Teşrin-i Evvel 1334/19 Ekim 1918, 5.İçtima, 4.İn'ikad, Devre:3, s.17; **Hadisat**, 20 Teşrin-i Evvel 1334/20 Ekim 1918; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1983, s.31-32.

MÜTAREKE GÜNLERİNDE TEHCİR ŞUÇLARI PROBLEMİ VE ERZURUM'DAN BİR İTİRAZ

Mütarekeyi müteakiben konu sık sık Meclisi Mebusan ve Ayan gündemine getirildi. Rum ve Ermeni mebuslar, kendi insanları ile ilgili sıkıntıları dile getirdi. Bilhassa 1915 tehcir hadisesinde suç işleyenlerin cezalandırılması talep edildi. Türk milletvekilleri ise mağdur ve katledilen Türklerden bahsedilmemesini tenkid ediyordu³. Sivas Mebusu Dikran Efendi'nin tehcir de yapılanlar ve bununla ilgili hükümetin ne düşündüğüne dair 5 Kasım tarihli tavrı, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey tarafından Sadarete iletilti⁴. Divaniye Mebusu Fuat Bey de Ermeni tehcirini meclis gündemine taşıdı. Sait Halim ve Talat Paşa kabinelerinin tehcir suçları da dahil olmak üzere "Divan-ı Ali"ye verilmesini talep etti⁵. Konu, mecliste harp kabineleri meselesi ile ilgili olarak kurulan "Beşinci Şube"ye 5 Kasım'da havale edildi⁶.

Meclis-i Ayan'da kürsüde en fazla görünen kişi Damat Ferit idi. Paşa azınlıklara karşı yürütülmüş olan baskılardan sorumlu olanların bir an önce cezalandırılmasını istiyordu. Bu tavır İttihat Terakki'ye olan huncunun bir ifadesi olduğu gibi aynı zamanda Sultan Vahdettin'i İtilaf Devletleri nezdinde temize çıkarma ve bu sayede de uygun barış şartları elde etmeyi amaçlıyordu⁷. Tabi ki bu tavır onun ileri dönemde sadarete gelmesinde etken olacaktı. Ahmet Rıza Bey de konuyu Meclis-i Ayan'a taşıyanlardandı

³ MMZC, 4 Teşrin-i Sani 1334/4 Kasım 1918, 5.İçtima, 11.İnkıad, Devre:3, s.85-88; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.I, Ankara, 1993, s.10, 42; Nejdettin Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara, 1999, s.46.

⁴ 11 Aralık'ta Sadarete'e sunulan bu yazı, buradan Dahiliye Nezareti'ne iletilerek görüş istendi. 19 Aralık'ta Dahiliye'de yapılan çalışmalarla ilgili bilgi verdi. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 340891).

⁵ *Harp Kabinelerinin İsticvabı Hatıralar ve Vesikalar* 2, İstanbul, 1933, s.5-6; Necmeddin Şakir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divan-ı Ali Hareketleri", *Tarih Konuşuyor*, C.5, Sayı:30, (Temmuz 1966), s.2473-2474.

⁶ Bilgi, *Kemal Bey'in Yargılanması*, s.47; Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C.I, Ankara, 1959, s.10; Taner Akçam, "Divan-ı Harb-i Örfilerin Kurulması, İstanbul Yargılamaları" *Tarih Toplum*, C.23, Sayı:137, (Mayıs 1995), s.303.

⁷ Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s.123-124.

ve Adliye Nazırı Haydar Molla Bey problemle ilgili hükümetin görüşlerini aktarıyordu⁸.

Ahmet İzzet Paşa hükümeti vaad ettiklerini yerine getirmek üzere tehcir meselesini ön plana almıştı. Bu anlamda tehcir meselesi memlekette asayiş bozarak devletin varlığını tehlikeye sokan bir zümrenin meselesi değil, sadece İttihatçıların bir kötü hareketi olarak kabul edilmekte idi⁹. Ermeni "kıtalı"ne dair araştırma yapılmakta, hatta bu anlamda geçmiş hükümetler dönemine ait olabilecek "kıtal" dosyasının bulunamadığı basının sütunlarında haber olarak yer almaktaydı¹⁰.

Ermeni tehcirinden ötürü üzgün olduğunu ve buna sebep olanların cezalandırılacağını beyan eden Sultan Vahdettin,¹¹ İtilaf Devletleri'nin bu konuya ne kadar önem verdiklerini bildiğinden, bütün suçu İttihat Terakki'nin sırtına yüklemek istiyordu. İttihat Terakki'ye ne kadar karşı çıkılır, suçlanırsa İtilaf Devletleri'nin gözünde temize çıkmayı, belki daha hafif barış şartları elde etmeyi ve dolayısıyla tahtını sağlama almayı düşünüyordu¹². Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin İttihatçı üyeleri bu anlamda padişahı, Hürriyet İtilafçıları ve İtilaf devletlerini rahatsız ettiğinden, hükümet, 9 Kasım'da istifa etti¹³. Padişah nispeten rahatlamıştı ve İngilizlere yakınlığı ile tanınan Tefvik Paşa'yı sadarete getirdi¹⁴. Sultan Vahdettin için İtilaf Devletleri'ne göre bir kabine oluşturulmuş oldu.

Başta İngiltere ve ABD olmak üzere galip devletlerin bekledikleri en önemli uygulama, azınlıklara eziyet etmiş olanların cezalandırılması idi¹⁵. İtilaf Devletleri meclise karşı da düşmanca bir tavır içerisindeydi.

⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul, 1998, s.36-37.

⁹ Selahaddin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Ankara, 1977, s.99-100; Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C.I, s.515, 67.

¹⁰ Talat Paşa ve maiyetinin bu dosyayı iktidardan ayrılmadan yok ettiğine inanılmaktaydı. (Atı, 1 Teşrin-i Sani 1334/1 Kasım 1918; *İkdam*, 7 Teşrin-i Sani 1334), 7 Kasım 1918).

¹¹ Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s.15, 17.

¹² Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s.38-39.

¹³ Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C.I, s.7-8; Ali Fuad Türk geldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1987, s.163-164.

¹⁴ Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s.; Bilgi, *Kemal Bey'in Yargılanması*, s.48.

¹⁵ Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s.140.

MÜTAREKE GÜNLERİNDE TEHCİR SUÇLARI PROBLEMİ VE ERZURUM'DAN BİR İTİRAZ

Çünkü onlar Rum ve Ermeni tehcirinden İttihatçıları sorumlu tutuyor ve bu sebeple "o heyeti katilenin müntehabı olan Meclis-i Mebusan"ın dağıtılması için padişahu sıkıştırıyorlardı¹⁶. Bu anlamda İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Arthur Calthorpe, açıkça bir "Sömürge Valisi" olarak hareket etmektedir. Yardımcısı Amiral Richard Webb, cezalandırmadan amacın, hem Türk imparatorluğunu parçalayarak milleti cezalandırma, hem de yüksek rütbeli görevlileri ibret için yargılayarak kişileri cezalandırma biçiminde olmasını önermekteydi¹⁷.

İttihat Terakki'ye muhalif olan grupların oç alma duygusu ile İtilaf Devletleri'nin baskısı birleşince, Osmanlı hükümetinin tehcir suçları hususundaki politikası ortaya çıkıyordu. Savaş sırasındaki haksızlıkları gidermek, suçluları cezalandırmak, azınlıklara memurluk, ayanlık, nazırlık vermek. Fakat bu durum İtilaf Devletleri'ne yaranma kaygısı ile küçültücü biçimde oluyordu. Nitekim tehcir esnasında gerçekleşen suçları tedkik etmek amacıyla Meclis-i Vükela kararıyla, Dahiliye Nezareti bünyesinde üç kişilik bir komisyon kurulması kararı verildiğinde, üyeler Türk, Rum ve Ermeni olarak tespit edilmişti¹⁸.

23 Kasım'da yoğun bir şekilde çalışmaya başlayan komisyon¹⁹ bir taraftan üyelerini yerinde tedkik için taşraya göndermeyi düşünürken²⁰ diğer taraftan kendine iletilen şikayetleri incelemeye aldı. Hükümetin kendine verdiği yetki ile Dahiliye Nezareti aracılığı ile illerden suç

¹⁶ Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s.169.

¹⁷ Bilal N.Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İstanbul, 1976, s.16, 30.

¹⁸ **Hadisat**, 24 Teşrin-i Sani 1334/24 Kasım 1918; Akşin **İstanbul Hükümetleri**, s.139-140; Komisyon üyeleri, İstinaf Mahkemesi üyesi Artin, Adliye Nezareti Umur-u Hukukiye Müdür Muavini Haralambo ve Başkan eski Bitlis Valisi Mahzar idi. (BOA, Dahiliye Nezaret-i İdare-i Umumiye Evrakı (DH/İ_UM), 19-3, 1-36; Bilgi, **Kemal Bey'in Yargılanması**, s.19).

¹⁹ **Hadisat**, 24 Teşrin-i Sani 1334/24 Kasım 1918.

²⁰ Komisyon başkanı Mahzar Bey, yoğun mesai ve taşraya gidilmesi durumunda gereken mesai ve harcırahı, 28 Kasım'da Dahiliye Nezareti'nden talep etti ve durum 30 Kasım'da Tevfik Paşa'ya iletildi (BOA, DH/İ-UM, 19-3, 1-36).

işleyenler hakkında soruşturma yapılmasını ve suçluların tutuklanması talep edildi. Tutuklananlar İstanbul'a gönderilecekti²¹.

Hükümet, Dahiliye Nezareti'ndeki bu komisyonun çalışmalarının yeterli olamayacağını düşünmüş olacak ki, 11 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında yeni kararlar alındı. Tehcir esnasında yapıldığı iddia edilen tecavüz ve yolsuzlukları yerinde incelemek için 10 ayrı heyet oluşturuldu²². Çarşamba günü alınan bu kararı müteakip, 1.heyet 12 Aralık Perşembe günü İzmit'e hareket etti²³. İstanbul'a yakınlığı ile olsa gerek ilk inceleme noktası İzmit oldu. İzmit'e varan komisyonun çalışmaları sonucu Dahiliye Nezareti'nden İzmit eski "Hapishâne-i Umum Müdürü İbrahim Bey'in tutuklanıp İzmit'e sevki istendi²⁴.

İtilaf Devletleri'ne hoş gözükme amacıyla hareket eden Osmanlı hükümetinin takip ettiği "kurban siyaseti" sayesinde İstanbul ve etraf illerde tutuklamalar başladı²⁵. Tabii ki, tutuklananların yargılanması da önemli bir problemdi ve bunun üst düzeyde yapılması, İtilaf Devletleri ile içerdeki azınlıkları ve İttihat Terakki muhaliflerinin öç alma duygularını tatmin etmesi gerekiyordu.

²¹ BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı (DH-KMS), 50-1/63; **İkdam**, 2 Kanun-ı Evvel 1334/2 Aralık 1918; **Hadisat**, 2 Kanun-ı Evvel 1334/2 Aralık 1918.

²² Heyetler: 1.Ankara ve Kastamonu Vilayetleri ile Bolu Sancağına, 2.Trabzon Vilayeti ile Samsun livasına. 3.Bursa ve Edirne Vilayetleri ile Çatalca Sancağına, 4.Aydın vilayeti ile Çanakkale ve Karesi Sancaklarına, 5.Konya vilayeti ile Eskişehir, Karahisar, Kütahya ve Antalya Sancaklarına, 7.Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerine, 8.Diyarbakır ve Ma'muretü'l-aziz Vilayetlerine. 9.Adana Vilayeti ile Maraş Sancağına, 10.Urfa, Zor ve Antep Sancaklarına gönderilecekti. (BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MVM), 11 Kanun-ı Evvel 1334/11 Aralık 1918, 213/60; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920**, Ankara, 1995, s.188-189; Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, s.15-16. Mazbatanın 60 A ekli kısmında, yukarıdaki 10 adet heyete ilaveten numarasız olarak İstanbul, Şile ve Gebze isimleri de yazılmıştır. Herhalde bu bölgelerde de bir heyet incelemelerde bulunacak olsa gerektir.

²³ **Hadisat**, 11 Kanun-ı Evvel 1334/11 Aralık 1918; **İkdam**, 12 Kanun-ı Evvel 1334/12 Aralık 1918.

²⁴ **İkdam**, 25 Kanun-ı Evvel 1334/25 Aralık 1918.

²⁵ Bu dönemi tutuklanan kişiler arasında Diyarbakır Valisi Dr.Reşid Bey, Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey ve Bayburt Kaymakamı Nusret Beler de bulunmakta idi. Bu tutuklular ve ardından gelenler dönemin meşhur tutukevi Bekirağa Bölüğü'nde tutuluyordu (**Dr.Reşid Bey'in Hatıraları**, "Sürgünden İntihara", (Yay.Haz.Ahmet Mehmetefendioğlu), İstanbul, 1993, s.16-77).

MÜTAREKE GÜNLERİNDE TEHCİR SUÇLARI PROBLEMİ VE ERZURUM'DAN BİR İTİRAZ

Meclis-i Vükelâ'nın 14 Aralık tarihli toplantısında tehcir sırasında suç işleyenlerin divan-ı harpte yargılanması kararı alındı²⁶. 16 Aralık'ta ilk divan-ı harbin kurulmasını²⁷ müteakip²⁸, Tekirdağ, İzmir, Antep, Bursa, Van, Beyazid, Samsun, Edirne ve Bandırma divan-ı harpleri de oluşturuldu. 19 Ocak tarihli Meclis-i Vükela kararıyla Edirne ve Bandırma divan-ı harpleri lağvedildi²⁹. Tabii ki Anadolu da ve bilhassa Van ve Beyazid'da divan-ı harpleri işletmek, Ermeni vahşet izlerinin hala canlı olduğu ortamda böyle bir uygulama pek olası değildi. İstanbul dışında divan-ı harplerin tehcir suçları hususunda işlediğine dair bir bilgiye de henüz ulaşamadık.

İstanbul'da oluşturulan ve üyelerine bakıldığı zaman İttihad Terakki'ye düşman, muhalif ve azınlıklardan meydana geldiği görülen divan harpler ve tehcir suçları konusunda yapılan çalışmalar, İngilizler ve ne de azınlıklar tarafından yeterli görülüyordu. Tefvik Paşa Hükümeti'nin Hariciye Nazırı'nın tehcir suçlularını cezalandırmak için İngilizlerden yardım istemesi, Sultan Vahdettin'in İngiliz taraftarı olduğunu, İngilizlerin her istediği kişiyi yakalatıp cezalandırılacağını Londra'ya iletmesi³⁰ başkayı hâfifletmedi.

Neticede Tefvik Paşa hükümette değişikliğe gitmeğe mecbur oldu. 12 Ocak'ta istifa edip, ertesi günü yeni hükümeti kurdu Tefvik Paşa.³¹ Bu değişiklik, Sultan'ın Londra'ya iletmediği niyetini fiiliyata dökmek ve İttihatçıların süratli bir şekilde tutuklanmalarına başlanması anlamına geliyordu. Üstelik İngilizler kendileri için yeni bir ortak olarak Hürriyet

²⁶ BOA, MVM, 213/62/1, 62/2; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s.189-191; Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, s.141; Akçam, **İstanbul Yargılamaları**, s.304.

²⁷ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, s.141; Ferudun Ata, "Divan-ı Harb-i Örfi Reisleri Mustafa Paşalar Hakkında Bir Yanlışın Düzeltilmesi"; **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Yıl:11, Sayı:24 (Erzurum 2004), s.261-262.

²⁸ Arap kökenli milletvekilleri, Ermeni ve Rum tehciri suçları ile ilgili hükümetin yaptığı çalışmaların Araplar için gündeme getirilmediğinden şikayetle bir dilekçe sunmuş, konu 16 Aralık'ta Meclis-i Vükela gündemine gelmişti (BOA, MVM, 213/67).

²⁹ BOA, MVM, 214/25.

³⁰ Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.35-37; Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, s.145.

³¹ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, s.148; Bilgi, **Kemal Bey'in Yargılanması**, s.52.

İtilafçıları bulmuştu. İstanbul'da "insan avı" başlatılmış, rastgele tutuklamalar yapılıyordu. Sadrazamın ifadesi ile 160 ile 200 kişi yakalanmıştı. İngilizler bunu bir abartma olarak kabul etse de, epeyce kişinin tutuklandığına inanıyordu³².

Ancak, tehcir suçundan Bekirğa Bölüğü'nde hapis yatan Diyarbakır Valisi Dr.Reşid Bey'in kaçıışı, İngilizleri ve dolayısıyla Hürriyet İtilafçıları oldukça rahatsız etti. İngilizler direkt Osmanlı Hükümeti'ni sorumlu tutuyordu. İstanbul Polisi seferber edildi. Ermeniler de polise yardım etmekteydi³³.

Bu gergin dönemde Tevfik Paşa Hükümeti siyasi bir manevra yaptı. Amerikan elçiliği maslahatgüzarı Mister Brow'in padişahu uyarması ile olsa gerek³⁴ hükümet, 13 Şubat 1919'da, savaş suçları konusunda kurulacak soruşturma komisyonlarına tarafsız hukukçuların katılımının sağlanması için İsveç, İsviçre, Hollanda, İspanya, ve Danimarka hükümetlerine bir nota verdi³⁵. Açıkça tehcir suçları konusunda ikişer yargıç istendiği ifade edildi. Amaç, İngilizler, azınlıklar ve Hürriyet İtilafçıların ölç alma duyguları içerisinde pek çok Türk'ü ağır cezalara çarptırmasını önlemektir. Hükümet hem kendini ve hem de sanıkları tarafsız hukukçular vasıtasıyla bir ölçüde korumak istiyordu. Tarafsız hukukçular "Ermeni kırımını" iftirasını da ortadan kaldırılabirdi. Bu da İngiliz planlarını açıkça alt üst edecekti. Dolayısıyla İngilizler hemen müdahale etti³⁶. Adı geçen ülkelerde tarafsız hukukçu isteğini reddetti³⁷. İngilizler rahatlamıştı ve planları yürüyecekti.

Tevfik Paşa hükümeti ise bu planın da etkisiyle olsa gerek, bütün çabalarına rağmen İngilizlerini gözünden düşmüştür. Onlara daha fazla söz

³² Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.9; Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s.149-150.

³³ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.52, 55. 6 Şubat 1919'da Dr.Reşid Bey Polisler tarafından kuşatılınca intihar etti. Ailesine yazdığı ve, cebinden çıkan mektuptan şu satırları okumak dönemin havasını yansıtmaya açısından çok ibret verici ve acıdır: "...Sizi milletim için ihmal ettim. İstikbalinizi düşünmedim. Herkes beni Ermeni malı ile zenginleşmiş biliyor. Halbuki sizi temin-i maişetten aciz bırakıyorum. Bu da talihin bir cilvesi..." (Dr.Reşid Bey'in Hatıraları, s.114-115).

³⁴ Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, s.69-71.

³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.195; Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.68-69.

³⁶ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.70-71; Bilgi, *Kemal Bey'in Yargılanması*, s.57.

³⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.245.

MÜTAREKE GÜNLERİNDE TEHCİR SUÇLARI PROBLEMİ VE ERZURUM'DAN BİR İTİRAZ

dinleyen bir hükümet lazımdı. Padişah da artık Tevfik Paşa'nın gitme zamanı geldiğine inanmaktadır. 3 Mart 1919'da Tevfik Paşa istifa eder ve 4 Mart'ta ilk Damad Ferid Hükümeti kurulur³⁸. 1910'dan beri muhalefette olan Hürriyet İtilaf Fırkası, vatanın bu en dertli günlerinde hafızasında kin ve intikam ile iktidara gelir.³⁹

1919 Ocak ayından itibaren İngiliz Yüksek Komiserliği'nde oluşturulan Ermeni-Rum Şubesi vasıtasıyla hazırlatılan kara listeler, Damad Ferid iktidarı ile iyice artar. Mütareke döneminde yüzlerce Türk bu subeden çıkan listelerle Bekirağa Bölüğü'ne tıklır, Malta'ya sürülür, divan-ı harb-i örfilerde süründürülür. Şube Türkiye içerisinde bir İngiliz "Gesteposu" gibi çalışır. Liste hazırlamada İngiliz makamları, azınlıklar birbiri ile yarışır. Yeni hükümet de bu yarışta hiç geri kalmaz. Listeler hazırlanır, tutuklamalar başlar. İngilizler gidişattan çok memnundur. Hükümet, faaliyetlerinde Ermenilerden dahi yararlanmakta, onlar polise yardımcı olmaktadır. Gün bu gündür, muhalefet yok edilmeli, koltukta rahat oturulmalıdır. Hükümetin İttihatçılara düşmanlığı ile, İngilizlerin milliyetçilere düşmanlığı paraleldir⁴⁰.

İngiltere Yüksek Komiserliği'nin suçlular ile ilgili verdiği bilgiler, hükümet tarafından hemen ilgili makamlara iletilmekteydi. Nitekim İngilizlerin tehcir esnasında suç işlendiğine dair ihbarı üzerine, Dahiliye Nezareti hemen gerekli tahkikatın yapılmasını Bursa Valiliğinden istedi (Mart 1919)⁴¹. Yine İngilizlerin isteği ile eski Erzincan Mebusu Halit Bey'in tutuklanıp, İstanbul'a sevki, Ankara vilayeti ile Erzincan sancağından talep edildi (19 Mart 1919). Halit Bey ile ilgili suçun dökümü de gerekli işlemin yapılması için bizzat Nâzır Cemal Bey tarafından Divan-i Harb-i Örfi Müdde-i Umumiliğine iletildi (22 Mart 1919)⁴². Dahiliye Nezâreti müteakip günlerde de Ermenilerden gelen şikayetlerle ilgili gerekli tahtikatın yapılmasını vilayetlerden istediği gibi, konu ile ilgili Divân-i Harb-i Örf-i

³⁸ Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s.176,195; Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.72.

³⁹ Bilgi, *Kemal Bey'in Yargılanması*, s.58.

⁴⁰ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.56-59, 72-84.

⁴¹ BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH-ŞFR), 97-146.

⁴² BOA, DH-KMS, 49-2/7

Başkanlığını da bilgilendirmekte, suç duyurusunda bulunmaktaydı⁴³. Kısacası İngiliz Yüksek Komiserliği, Osmanlı hükümeti dolayısıyla Dahiliye Nezâreti, vilayetler ve Divân-ı Harb-i Örfi Başkanlığı arasında tehcir suçlarıyla ilgili yoğun yazışmalar yapıldı.

Tehcir ile ilgili suçlular aranıp, mahkemeler oluşturulurken tabii ki, yargılamaların ve cezalandırmaların yapılması da gerekiyordu. İngilizler, azınlıklar ve Hürriyet İtilafçıların asıl amacı da buydu. Bu anlamda ilk yargılama 5 Şubat 1919'da Yozgat ve Boğazlıyan sanıkları ile başladı⁴⁴. Damat Ferit Paşa'nın iktidara gelmesi, tutuklamalar yanında yargıya da müdahil olma anlamına geldi İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi 8 Nisan 1919'da Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'i idama mahkum etti. 10 Nisan'da idam gerçekleşti. Kemal Bey'in cenazesi "Türklerin Büyük Şehidi Kemal Bey" yazılı bir çelenkle ve çok kalabalık bir katılım ile defnedildi⁴⁵.

Memleket gazetesindeki köşesinde,tehcir suçları hususunda takip edilen siyaseti tenkid eden İsmail Hami(Danışmend), Kemal Bey'in idamını da eleştirdi.Türk halkının üzüntüsüne iştirak etti.Yapılan işleri harice beğendirme arzusunda olduğumuzu, Divan-i Harb-i Örfinin "endişe-i adaletden" doğmadığını belirtti. Yazar sonraki yazılarında da eleştirilerine devam etti.Yapılanın "Kurban Siyaseti"olduğunu, Müslümanları katleden Ermenilerin de cezalandırılması gerektiğini ifade etti⁴⁶.

Alemdar gazetesinde Ahmed Kadri imzasıyla yayınlanan bir makale ise, Hürriyet İtilafçıların idama bakışını göstermesi açısından enteresandır. Türk halkının Kemal Bey'in cenazesine katılması, yazarı üzmüştür. Hıristiyan 'katilinin tebci'" edildiğinin düşünüleceğini ve bu silahın sinemize ne kadar battığını göreceğimizi söyler⁴⁷.

⁴³ BOA, DH-KMS, 49-2/11, 49-2/13, 49-2/14, 50-1/63, 50-1/73. Ermenilerin Giresun'dan tehciri esnasında öldürme hadisesine karışıkları iddiasıyla İstanbul Divân-i Harb-i Örfi'sine çağrılan şahısların suçsuz olduğuna ve Giresun'da Ermeni öldürülmediğine dair Müftü Muhiddin Efendi ve arkadaşlarının telgraf çekmesi üzerine Dahiliye Nezâreti 14 Mayıs 1919'da durumun tahkikini Trabzon Vilayeti'nden talep etti. (BOA, Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş (DH.EUM.AYŞ), 8/38)

⁴⁴ Bilgi, **Kemal Bey'in Yargılanması**, s.56; Ata, "Bir Yanlışın Düzeltilmesi", s.262.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgi, **Kemal Bey'in Yargılanması**, s.108-185.

⁴⁶ Nejdet Bilgi, "Mütareke Döneminde İsmail Hami(Danışmend) Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi VIII** (İzmir 1993), s.140-142.

⁴⁷ **Alemdar**, 24 Nisan 1335/1919.

MÜTAREKE GÜNLERİNDE TEHCİR SUÇLARI PROBLEMİ VE ERZURUM'DAN BİR İTİRAZ

İşte bu zihniyetin iktidarda olduğu bir dönemde tutuklamalar ve tabii ki yargılamalar devam etti. 22 Temmuz 1920'de Erzincan jandarma teşkilatından sorumlu Hafız Abdullah Avni idam edildi⁴⁸. Bir sonraki kurban, çok tartışmalı yargılamalar sonucu 5 Ağustos 1920'de Bayburt Davasından, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey oldu⁴⁹. Gıyabi olarak İttihat Terakki ileri gelenleri dahil bir çok kişi hakkında idam kararları verildi⁵⁰. İnsanlar mahkemelerde, hapishanelerde perişan edildi. Enteresan olan, divan-ı harplerde yargılanan Türkler aleyhine delil ve şahit toplayan getirip götürenin Ermeni patrikhanesinin olmasıdır⁵¹. Bazen tehcir esnasında çok küçük yaşta olan çocuklar şahit olmakta, bazen bir Ermeni ayrı şehirlerle ilgili davalarda tanıklık yapmaktaydı. Hedef yargı değil, İtilaf devletleri ve azınlıkları tatmin etmeydi. Kemal Bey'in idamında olduğu gibi Türk halkı da artık sesini çıkarmaya, tepkisini koymaya başlamıştı. İşler İngilizlerin umduğu gibi gitmiyordu. Dolayısıyla kendi işlerini kendileri görme kararı aldılar, tutuklu bulunan İttihatçılar Malta'ya sürgün edildi. Cezayı kendileri verecekti⁵².

Türk halkı, divan-ı harb-i örfileri, yapısı ve yargılanmaları dolayısıyla bir Ermeni intikam mahkemesi gibi görüyordu. Yapılan yargılamalar da Türk Milleti, azınlıklara ve İtilaf Devletleri'ne hesap veren bir konuma getirilmişti. Üstelik Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da henüz Ermeni vahşetinin izleri canlı idi. Ve Ahmed İzzet Paşa'nın ifadesi ile Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları mezalimin failleri kahraman muamelesi görmekteydi⁵³. Nitekim Ermeni vahşetinden çok acı çeken Erzurumlular da, tehcir suçları problemi ile ilgili olarak yapılan faaliyetlerden oldukça rahatsızdı.

Erzurum'un Narmanlı, Veyis Efendi ve Kemhan mahalleri ahalisi konu ile ilgili Erzurum valiliğine bir dilekçe verdi. Vilayet tarafından

⁴⁸ Akçam, "İstanbul Yargılamaları", s.307.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Bayram Akça, "1915 Ermeni Tehciri ve Urfa mutasarrıfı Nusret Bey'in İdamı" **Ermeni Araştırmaları Milli Kongresi Bildirileri**, II.Cilt, Ankara, 2003, s.26-30.

⁵⁰ Akçam, **İstanbul Yargılamaları**, s.307-308.

⁵¹ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul, 1969, s.164.

⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.96-472.

⁵³ **Ahmet İzzet Paşa, Feryadım**, C.I, İstanbul, 1993, s.54.

Dahiliye Nezareti'ne iletilen dilekçe, 3 Nisan 1920'de Sadarete bildirildi. Şöyle deniliyordu. "Ermenilerin şikayet ettikleri tehcir meselesi kendilerinin ahiren ahali-i islamiye hakkında reva gördükleri ve halen devam ettirilmekte buldukları mezalim ve fecaya nazaran pek ehven denecek bir derecede bulunmuş iken, divan-ı harbler teşkil edilmek ve vilayata heyat-ı tahkikiye ve memurin-i mahsusa gönderilmek suretiyle bunların hakları aratıldığı halde, ahali-i İslamiyenin hukukunun takib edilmeyerek fecayi-i mezkure amillerinden Murad, Antranik, Aştu ve emsalinin İstanbul'da serbestçe gezmekte olduklarından bahisle⁵⁴ bazı ifadeti havi Veyis Efendi ve Kemhan ve Namervani mahalleleri ahali tarafından verilip, Erzurum vilayetinden gönderilen beş kıta arzuhal leffen arz ve takdim kılınmış olmağla ifayı muktezası menut-ı rey-i sami-i fehimaneleridir".

24 Nisan 1920'de Sadaret, gereğinin yapılmasını Harbiye Nezareti'nden talep etti.⁵⁵ Erzurumlular, müslümanların Ermenilerden çok acı çektiğini, oysa hükümetin müslümanlara sahip çıkmayarak bütün mesaisini Ermeni katliamlarına göre ikinci derecede öneme sahip tehcir suçları problemine ayırdığından, Ermeni teröristleri yakalamadığından şikâyet etmekteydi. Yani hükümet, hükümete şikâyet edilmekteydi. Dönem, Damat Ferit Paşa'nın yeniden iktidara geldiği zamandır. Yapılacak pek bir şey yoktur. Aslında iktidarın yapısı, faaliyetleri, dönemin oluşumları göz önüne alındığında, bu ve benzeri taleplerin yazısızdan öteye geçmediği bir gerçektir. İstanbul, Türk milletine onun kimliğine, onuruna, bağımsızlığına, sosyal, siyasi ve ekonomik problemlerine sahip çıkmamakta, çıkamamaktadır. Uygulanan siyaset azınlıkları, onların problemlerini ve emellerini ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla İstanbul'dan beklediğini bulamayanlar, Anadolu'da yeni bir oluşum etrafında toplanacaktır.

⁵⁴ Tabii ki hemen hemen herkes tarafından bilinen Ermeni çete reislerinin İstanbul'da serbestçe gezmeleri söz konusu olamazdı. 1919 yılında Antranik'in Paris'e gittiği bilinmekteydi. (Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı (ATASE) A.1/16, Kls.182,D.83-14, F.19-18; ATASE, A.1/2, Kls.78, D.291-118, F.34). A.Poidebard, **Role Militaire Des Armeniens Sur Le Front Du Caucase Apres La Defection D'Iarince Russe (Decembre 1917-November 1918)**, Paris, 1920, s.20.

⁵⁵ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 347339.

MÜTAREKE GÜNLERİNDE TEHCİR SUÇLARI PROBLEMİ VE ERZURUM'DAN BİR İTİRAZ

ÖZET

Mondros Mütarekesi nin imzalanması ile birlikte, Osmanlı hükümetleri açık bir şekilde İtilaf devletlerinin etkisi altında idi. İtilaf devletlerinin öncelikle beklentisi, tehcirden dolayı suçlu gördükleri kişilerin cezalandırılmasıydı. Osmanlı hükümetlerini baskı altında tutmanın en ciddi yolu da bu idi. Osmanlı hükümetleri de İtilaf devletlerini memnun etme ve İttihadçuları siyaseten silme adına çok sert davrandı. İnsanlar tutuklandı, hapishanelerde süründürüldü, mahkemeler kuruldu, idamlar gerçekleştirildi. Fakat suçlu bulunamadı. Erzurum mahalle sakinleri de bu duruma tepki gösterdi. Hükümetin kerdileri ile ilgilenmesini istedi. Kendi bölgelerinde katliam yapan Ermeni çete liderlerinin tutuklanması talep edildi. Hükümet, hükümete şikayet edildi.

Anahtar Kelimeler: Tehcir Suçları, Divan-ı Harb-i Örfi, İngiliz Yüksek Komiserliği, İtilaf Devletleri Osmanlı Hükümetleri

ABSTRACT

With the Mondros Armistice, the Ottoman governments was in control of Allied forces. The Allied Forces primarily expected those they assumed guilty because of the deport to be punished. The most serious way to make the Ottoman governments remain under pressure was that. The Ottoman governments put forward a very harsh attitude in order to please the Allied Forces and erase the Unionists from politics. People were imprisoned and exposed to inhumane treatments, courts were established and executions were carried out. Despite all these, the guilty was not found. Erzurum population reacted against such occurrences. People required the government to deal with this situation. They made a demand that the leaders of Armenian insurgent organizations be imprisoned. In other words, a complaint against the government was made to the government.